

Muziek, stof en avontuur. Een glimp uit het leven van een musicologe op onderzoeksreis

Vortrag gehalten vor dem Rotarierclub Amstelveen am 19. 10. 2010

Dames en heren,

Allereerst wil ik u hartelijk bedanken voor uw uitnodiging om iets te komen vertellen over mijn werk. Ik wil graag beginnen met me kort aan u voor te stellen. Ik ben dr. Ulrike Hascher-Burger, zelfstandig musicologe. Ik heb een affiliatie als onderzoeker met de Universiteit Utrecht. Ook geef ik colleges bij de afdeling HOVO, Hoger onderwijs voor Ouderen, aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Mijn specialisatieterrein is de muziek uit de Middeleeuwen. Over mijn keuze en liefde voor dit vakgebied wil ik u vandaag graag iets meer vertellen.

Om het u even kort voor de geest te halen: als we over de Middeleeuwen praten, dan hebben we het grofweg over de tijd van 500 tot 1500 na Christus. De tijd voor de Middeleeuwen noemen we de Oudheid; na de Middeleeuwen begint de Renaissance.

Binnen deze specialisatie gaat mijn bijzondere interesse uit naar middeleeuwse boeken met muzieknnotatie. De vroegste muzieknnotatie ná die uit de Oudheid dateert uit de 9^e eeuw. In die negende eeuw voelde men de noodzaak om bepaalde melodieën schriftelijk vast te leggen: te 'noteren'. Die notatie zag er echter compleet anders uit dan de muzieknnotatie die wij vandaag de dag kennen.

Er waren geen notenbalken (horizontale lijnen), sleutels en kopjes, en men gebruikte compleet andere noottekens dan we tegenwoordig kennen. Bovendien was de muzieknnotatie niet uniform, zoals nu, maar elke streek had andere nootvormen. En die stijl veranderde ook nog eens grofweg elke 50 jaar. Het vergde dan ook jarenlang geduld en inspanning om al die verschillende typen van muzieknnotatie uit de Middeleeuwen te leren doorgronden: dit was een belangrijk onderdeel van mijn studie. Voor mijn afstudeerexamen moest ik – naast muziekhistorische onderwerpen – ook ongeveer 100 verschillende middeleeuwse muzieknnotaties kunnen transcriberen, dat wil zeggen: omzetten naar hedendaagse muzieknnotatie, en bovendien interpreteren. Want dat is wat ik in feite doe: ik ben een soort tolk voor middeleeuwse muziekboeken. Behalve met middeleeuwse muzieknnotatie moet ik dus ook kunnen omgaan met middeleeuwse boeken in het algemeen: de opmaak, het materiaal, de teksten kunnen lezen, transcriberen in hedendaagse letters, vertalen en de herkomst en de leeftijd van zo'n boek kunnen bepalen. Het is dus in zekere zin een soort archeologisch onderzoek dat ik verricht, alleen dan niet als bodemonderzoek, maar in het archief.

Dit onderzoek poogt een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de middeleeuwse cultuur, maar daarnaast vervult het ook een belangrijke functie in het muziekleven. Omdat wij musicologen zeer specifieke kennis in huis hebben, worden wij nogal eens gevraagd door muziekensembles die middeleeuwse muziek willen uitvoeren. De musici van zulke ensembles hebben meestal deze specialistische kennis niet of onvoldoende in huis. Als zij dus een nieuw repertoire willen opbouwen, nemen ze contact op met mensen zoals mij. Ze geven ongeveer aan wat ze nodig hebben, en dan ga ik op zoek naar passend materiaal dat dan uiteindelijk in de vorm van een concertprogramma of een cd aan de geïnteresseerde luisteraar wordt gepresenteerd.

Daar gaat veel inspannend maar vooral boeiend werk mee gepaard. Om u daarvan een indruk te geven, neem ik u nu mee op ontdekkingsstocht, zoals ik die drie jaren geleden heb ondernomen met een collega-musicienne die mij in eerste instantie om nieuw materiaal had gevraagd voor een cd. We wisten toen allebei niet dat we in een omvangrijk project terecht zouden komen waarvan tot het laatst toe niet duidelijk was, wat het allemaal zou gaan opleveren. Dit project heeft ons naar kloosters, archieven en bibliotheken in Duitsland, Engeland, Denemarken en zelfs de VS gebracht. Het project had als opdracht, de middeleeuwse muziek uit zes vrouwenkloosters in Noord-Duitsland op te sporen en in kaart te brengen. Uiteindelijk produceerde mijn collega zes cd's met dit materiaal, en ik schreef een catalogus waar alle informatie nauwkeurig is vastgelegd zodat andere mensen dit

materiaal nu makkelijk kunnen opzoeken en er zelf mee aan de slag kunnen gaan. Maar totdat die cd's en de catalogus er uiteindelijk waren, hebben we heel wat avonturen beleefd. Ik zal beginnen de zes vrouwenkloosters aan u voor te stellen.

Het gaat om zes middeleeuwse kloosters op de Lüneburger Heide, ten zuiden van Hamburg. Een vandaag nog heel landelijke streek, je kunt er prachtig fietsen door middeleeuwse dorpjes en langs middeleeuwse kloosters. Zes van die kloosters, de zogenaamde 'Lüneburger kloosters', werden in de 9^e tot 13^e eeuw gesticht en tot de 16^e eeuw bewoond door benedictinessen en cisterciënserinnen.

In de 16^e eeuw werden de kloosterlingen gedwongen om tot de Lutherse reformatie over te gaan, die toen overal in het noorden van Duitsland werd ingevoerd. Dat deden ze op een opmerkelijk manier: de dames waren dan wel Luthers, maar ze bleven in hun kloosters wonen – tot vandaag. Ook vandaag nog worden deze zes kloosters bewoond door alleenstaande Lutherse dames onder leiding van een Lutherse abdis.

Van deze zes kloosters wilden we de middeleeuwse muziek in kaart brengen. We hadden gelukkig veel steun aan de kloosterarchivaris. De abdisen moesten echter eerst worden overtuigd: mijn collega heeft uren zitten theedrinken met de dames totdat zij dit uiteindelijk een goed idee vonden. We moesten immers toegang kunnen krijgen tot de geschriften van de kloosters.

In vijf van de zes kloosters ligt het materiaal nog steeds in het kloosterarchief. Maar waar precies? Onze kloosterarchivaris was gespecialiseerd in de moderne geschiedenis van de kloosters, en had geen idee hoe middeleeuwse muzieknotatie eruit zou kunnen zien. Hij kon ons dus ook niet vertellen, waar we materiaal zouden kunnen vinden. We gingen dus in de kloosters logeren en overdag in de archieven aan de slag.

De eerste stap van klooster naar cd was het vinden en in kaart brengen van handgeschreven boeken en perkamenten met muziek. Middeleeuwse muziek kwamen we op de gekste plekken tegen. In een van de kloosters, Lüne, stond een middeleeuwse houten kist, met een puntig deksel, waar oude verstofte perkamenten werden bewaard. Die hadden al meerdere honderd jaren geen licht gezien en waren donker, vuil en verstoofd. Maar wonderwel zaten er wel perkamenten tussen met muzieknotatie en zelfs met heel mooie schilderijen.

Een andere vindplaats waren vroege gedrukte boeken uit de 16e eeuw. In deze boeken werden vroeger resten van perkament gebruikt om de boekband te beschermen.

We hebben deze boeken dus één voor één geopend om te kunnen zien of er resten van oudere boeken inzaten. En ja hoor, we hebben zeker 20 perkamenten bladen met muziek uit de Middeleeuwen op deze manier gevonden.

Ook als omslag om boeken werden middeleeuwse perkamenten bladen gebruikt.

In de Middeleeuwen werden overbodig geworden of kapotte boeken verder gebruikt als bindmateriaal voor nieuwe boeken. Perkament was ontzettend duur en men kon het zich niet permitteren om zulke boeken bij het oud papier te doen. Nee, zo veel mogelijk werd hergebruikt of doorverkocht voor hergebruik, en daar ligt dan ook een kans voor ons mediëvisten. Er zijn in verhouding weinig complete boeken uit de Middeleeuwen bewaard gebleven, maar wel hele bibliotheken vol met fragmenten. Het leuke aan werken met fragmenten is het gepuzzel: als er meerdere fragmenten in een kloosterarchief worden gevonden, dan bestaat de kans, dat er delen van boeken weer samengevoegd kunnen worden, zoals bij dit voorbeeld:

De perkamenten omslagen om twee smalle moderne boeken vormen de twee helften van een blad uit een middeleeuws boek.

Maar er staan in de Lüneburger kloosters ook opmerkelijke boeken met muziek, zoals dit prachtexemplaar met deels gouden muzieknotatie en veel miniaturen.

Eveneens bijzonder is dit piepkleine boekje, dat met veel liefde werd gemaakt naar het voorbeeld van een groot boek.

U ziet aan de pen hoe minuscule de grootte van dit boekje is: 3 bij 4 cm. Toch is het gebonden in een leren kaft en heeft het een metalen sluiting. De eerste pagina is geillumineerd, dat wil zeggen beschilderd met penwerk en een vogel. Dit boekje bevat vier liederen en een paar gebeden.

Het was wel een zeer bijzondere ervaring om in zulke oude kloosters te zitten, met uitzicht op het middeleeuws kloosterkerkhof, en onderzoek te verrichten naar middeleeuwse handschriften. Je zou er bijna naar verlangen om er te blijven.

Een geheel andere situatie deed zich voor in het zesde klooster, Medingen:

Veel conventgebouwen, de kerk en het middeleeuws archief van dit klooster werden verwoest tijdens een brand in 1781 en nagenoeg alle middeleeuwse documenten gingen daarbij verloren. We hebben nog maar twee fragmenten met muziek terug kunnen vinden, als kaft om modernere boeken. Opmerkelijk is echter, dat juist uit dit klooster rond 40 boeken uit de late middeleeuwen bewaard zijn gebleven. Ze liggen echter niet in het klooster zelf, maar in verschillende bibliotheken in Europa en de VS. En omdat we niet wisten hoeveel van deze boeken muzieknotatie zouden bevatten, zijn we weer op reis gegaan.

Deze reis was beslist de moeite waard: we vonden rond 30 meestal prachtig geïllumineerde gebedenboeken met muzieknotatie.

Deze boeken waren door de nonnen zelf vervaardigd, voor een groot deel voor eigen gebruik, maar een paar ook voor echtgenotes van welgestelde burgers uit de nabijgelegen stad Lüneburg. Dit zijn eigenlijk de mooiste boeken die we op onze ontdekkingsreis zijn tegengekomen. De meeste muzieknotatie in deze boekjes is echter zeer uitzonderlijk en kon niet worden gebruikt voor cd-opnames omdat de toonhoogte van de muziek niet was aangegeven.

Nadat we alles in kaart hadden gebracht en gefotografeerd (of dure foto's hadden besteld), kon ik vanuit mijn bureau in Hoofddorp aan de slag met de evaluatie van al dat materiaal. Al tijdens onze reizen hadden we alles in een database gestopt, de basis voor mijn catalogus, zodat de hoeveelheid overzichtelijk zou zijn. Anders zie je door de bomen het bos niet meer, of door de perkamenten de muziek niet. We hadden al in al 130 boeken en fragmenten opgenomen: een flinke hoeveelheid aan materiaal, die wij zeker niet hadden verwacht.

De volgende stap was evalueren wat hiervan bruikbaar zou kunnen zijn voor de zes cd's. Ik ging allereerst op zoek naar muziek die goed kon worden omgezet (in vaktermen: 'getranscribeerd') naar moderne muzieknotatie. Want als de helft van een fragment ontbrak, dan had ik niets aan de muziek die erop was geschreven omdat de melodie dan niet compleet was.

De transcribeerbare muziek moest worden geordend naar klooster (per klooster één cd) en in thematische groepjes worden verdeeld, zodat de cd straks een structuur zou hebben; dat is voor de luisteraar prettig.

Daarna begon het werk van transcriberen: al het uitgezochte materiaal moest van middeleeuws perkament worden overgezet in een moderne muzieknotatie in een computersoftware, zodat mijn collega dit met haar ensemble kon spelen en zingen. Hoe dat eruit ziet laat ik u aan dit korte stukje zien:

- sleutels, tekens
- transcriptie zonder stokken: zonder ritme
- eenstemmig
- zonder begeleiding
- komt later: interpretatie van de musicus, niet opgeschreven in de Middeleeuwen

Dit was een vrij makkelijke transcriptie. Moeilijker is het als er stukken van de muziek ontbreken, bv. omdat er iets weg is geraaaid.

- uv-lamp: maakt verwijderde inkt weer zichtbaar
- voorzichtig: ook inkt van de voorkant wordt beter zichtbaar => spiegelschrift

Uiteindelijk had ik dus alle stukken voor alle cd's getranscribeerd en aan mijn collega doorgemailed. Zij ging daarmee weer aan de slag. Van mij heeft ze heel sober materiaal gekregen, zo sober als het in

de middeleeuwse handschriften genoteerd staat. Maar als dat materiaal zo op CD zou worden gezet, zouden maar weinig mensen die cd's kopen. Mijn collega moest dus bedenken, welke zangers er zouden zingen en welke muziekinstrumenten ze zou kiezen voor een sobere begeleiding. Zo'n aanvulling is niet verkeerd, ze was dus niet onhistorisch bezig of zo. Maar in de Middeleeuwen werden de melodieën voor de muziekinstrumenten simpelweg niet opgeschreven, ze werden volgens vaste regels ter plekke erbij bedacht. Gelukkig weten we hoe dat werd gedaan. En op basis van die middeleeuwse informatie heeft mijn collega de instrumentalisten geïnstrueerd hoe en waar ze het beste konden improviseren. Zo werden vervolgens de cd's opgenomen:

De opname vond trouwens op een historische locatie plaats, namelijk in het refectarium, de middeleeuwse eetzaal, van een van de zes kloosters.

De cd's en de catalogus zijn inmiddels op de markt, maar het project is daarmee nog niet afgerond. In feite begint voor mij als wetenschapper nu pas het echte werk: onderzoeken wat dit muziekhistorisch allemaal te betekenen heeft. De wonderlijke muzieknoten in de gebedenboeken uit Medingen bijvoorbeeld, of de plaats van de muziek in het alledaagse leven van de middeleeuwse kloosters. Er ligt voor vele jaren onderzoeksmateriaal klaar, waar nu ook al de tweede student in Utrecht zijn researchmaster-scriptie over zal schrijven. Ook zijn er plannen om volgend jaar een onderzoeksproject met dit materiaal in te dienen bij NWO, de Nederlandse Wetenschapsorganisatie, voor drie betaalde onderzoeksplaatsen.

Laten we tot slot luisteren naar een voorbeeld van deze muziek: *Armillia perforata est*, een responsorie, een antwoordgezing, ter ere van Maria Magdalena. U hoort duidelijk de twee vrouwenstemmen die elkaar toezingen. Ze worden heel subtiel begeleid door een luit en een vedel. Het getokkel is afkomstig van de luit, de vedel is een strijkinstrument, een middeleeuwse viool zeg maar.

Armillia perforata est. CD Kloster Isenhagen, track 4.

Publicaties:

Ulrike Hascher-Burger, *Verborgene Klänge. Inventar der handschriftlich überlieferten Musik aus den Lüneburger Frauenklöstern bis ca. 1550*. Darstellung der Musik-Ikonographie von Ulrike Volkhardt. Hildesheim 2008.

Cd's:

Danck unde Loff. Musik aus dem Kloster Wienhausen, 2007. CANTATE C 58037. 2008

Wy wullen all vrolick syn. Musik aus dem Kloster Ebstorf. CANTATE C 58034. 2008.

Herre, unser Herrscher. Musik aus dem Kloster Isenhagen. CANTATE C 58036. 2008.

God sy gelovet. Musik aus dem Kloster Lüne. CANTATE C 58032. 2008.

Loff unde ere. Musik aus dem Kloster Medingen. CANTATE C 58033. 2008.

Vorlehn uns freden gnediglich. Musik aus dem Kloster Walsrode. CANTATE C 58035.2008.